

Ә.М. Өскен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: asem_a7_95@mail.ru

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ

XIX ғасырдың ортасында Ресей патшалығының отаршылдығында болған мұсылман елдері ұлт ретінде жойылып кету алдында тұрды. Осындай тарихи сәтте Қырым түбегін мекендеген татарлар мен Қазан татар халықтарының арасынан көзі ашық зиялы қауым өкілдері әр тараптан бас көтеріп, «ұлттық ояну дәуірі» бастау алды. Оның бастауында тұрған ағартушы, саясаткер, журналист, реформатор, педагог және ең бастысы «жәдитшілдіктің» негізін салушы қайраткер-ағартушы Исмаил Гаспринский болды.

Қырым татар халқының оқымыстысы Исмаил Гаспринский татар халқының оқу-ағарту саласына көп еңбек сіңірді. Ол татар тілінде ұлттық және діни мәселелерді қозғайтын газет-журналдар шығарумен қатар, халықты жаппай сауаттандыратын «усул-и жәдид» әдісін ойлап тапты. Сондай-ақ, бұрын тек құран сөздерін жатқа айтуды білім деп санаған халыққа, жаңа әдіс арқылы жеңіл оқып-жазуды үйретіп, татар оқушысына оқулықтар мен оқу құралдарын жазып-құрастырды.

Халықтың сауатсыздығын жою – тек татар халқына ғана емес, сол замандағы барлық Ресей мұсылмандарына ортақ мәселе еді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында «жәдитшілдік» (жаңа оқу әдісі) қозғалысы Қазақстанға да келді. Алаш ардақтылары «жәдит» әдісі арқылы ғылымның әр түрлі саласында оқулықтар жазды. Баспасөз беттерінде сол замандағы ұлттың ғылым-білімі, мәдениеті, әдебиетіндегі әр түрлі мәселелерді қозғап, қазақ қоғамына үлкен қозғалыс алып келді.

Түйін сөздер: татар оқымыстысы, «жәдит» әдісі, Ресей мұсылмандары, оқулықтар, Алаш, оқу-ағарту, қадым, жәдит.

A.M. Osken

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan.
e-mail: asem_a7_95@mail.ru

Ismail Gasprinski and the idea of Alash

In the middle of the 19th century, the Muslim countries that were under the colonialism of the Russian Empire were on the verge of extinction as a nation. At this historical moment, representatives of the intellectuals of the Crimean and Kazan Tatars made efforts to develop national spirituality, as a result, the «era of national awakening» began. At its origins stood the educator, politician, journalist, reformer, teacher and most importantly, the founder of «Jadidism» Ismail Gasprinski.

Crimean Tatar scientist Ismail Gasprinski made a great contribution to the education of the Tatar people. In addition to publishing in the Tatar language in newspapers and magazines on national and religious issues, he invented the method of mass literacy «usul-i jadid». He also wrote and invented textbooks and manuals for Tatar schoolchildren. At the same time, he taught people to read and write in a new way, who previously considered knowledge only to memorize the words of the Koran.

The elimination of the illiteracy of the people was a common problem not only for the Tatar people, but also for all Russian Muslims of that time. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the movement «Jadidism» (a new method of teaching) came to Kazakhstan. The Alash intellectuals used the «Jadid» method to write textbooks in various fields of science. The press covered various issues of science-education, culture, literature of the people of that time, which led to a great movement in the Kazakh society.

Key words: Tatar scientist, method «Jadid», Muslims of Russia, textbooks, Alash, enlightenment, Kadym, Jadid.

А.М. Өскен

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан.
e-mail: asem_a7_95@mail.ru

Исмаил Гаспринский и идея Алаша

В середине XIX века мусульманские страны, находившиеся в колониализме Русского царства, стояли на грани вымирания как нации. В этот исторический момент представители интеллигенции из числа крымских и казанских татар приложили усилия к развитию национальной духовности, в результате чего началась «эпоха национального пробуждения». У его истоков стоял просветитель, политик, журналист, реформатор, педагог и самое главное, основатель «джадидизма» Исмаил Гаспринский.

Крымскотатарский ученый Исмаил Гаспринский внес большой вклад в просвещение татарского народа. Помимо публикации на татарском языке на газетах и журналах по национальным и религиозным вопросам, он изобрел метод массовой грамотности «усул-и джадид». Он также написал и изобрел татарским школьникам учебники и пособия. При этом, обучал людей чтению и письму по-новому, которые раньше считали знаниями только заучивание слов Корана.

Ликвидация неграмотности народа – была общей проблемой не только татарского народа, но и всех российских мусульман того времени. В конце XIX и начале XX веков пришло движение «джадидизм» (новый метод обучения) и в Казахстан. Интеллигенции Алаша по методу «Джадид» писали учебники в различных областях науки. В прессе были затронуты различные вопросы науки-образования, культуры, литературы народа того времени, что привело к большому движению в казахское общество.

Ключевые слова: татарский ученый, метод «джадид», мусульман России, учебники, Алаш, просвещение, кадым, джадид.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей патшалығының қол астындағы мұсылман халықтарының алдында екі жол тұрды. Оның бірі, дінінен, тілінен, мәдениетінен, тегінен айырылған Ресей патшалығының қол астындағы автономиялық мемлекет болып өмір сүру болса, екіншісі, тілін, мәдениетін, ұлттық байлықтарын дін және ағартушылық арқылы қалпына келтіру, яғни күресу жолы болды. Ресей мұсылмандарының өмір мен өлім арасындағы тұрған осы өзекті мәселесін «күресу» жолымен шешуді ең алғашқы болып қолға алғандар – Қырым және Қазан татарлары болды. Татар жұртының ұлт ретінде сақталып қалуына көп тер төккен С.Махсұдов, М.Бигиев сынды ұлтшыл азаматтар қатарында Қырым татар халқының ағартушы-педагогы И.Гаспринскийдің де атқарған рөлі аса зор.

XIX ғасырдың басында Еуропада және Османлы Түркі жұртында да төңкерістер болып, «ояну дәуірі» белең алып жатқан сәтте бұл өзгеріс татар жұртына да өз әсерін тигізді. Түркияда танзиматшылардың бастауымен «танзимат реформасы» жарияланып, Еуропаның оқу-жүйесіне негізделген мектептер мен оқу-орындары ашылды. Осындай тарихи өзгерістер Қырымның тумасы елшіл тұлға Исмаил бей Гаспринскийдің сана-сезімінің жаңғырып, сана-

сезімінің оянуына алып келді. И.Гаспринскийдің Ыстамбұлға сапары туралы алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлы: «И.Гаспралы үш жылдық «Париж өмірі мектебін» бітіріп, 1874 жылы Алжир, Тунис, Египет, Грекия елдерін аралап танысып өтіп, Ыстамбұлға барады. Мұнда немере ағасы Сүлейменнің үйінде аялдап, түрік танзимат (өзгеріс) қозғалысының жуан ортасында жүрген қайраткерлермен танысады, білім мен мәдениет саласындағы Осман империясының Еуропа бағытындағы ізденістерін зерделейді, баспа және баспасөз тәжірибесін байыптайды. Түрік басылымдарына Ресей мен Еуропа туралы ақпараттық мағлұматтар беріп, аудармалар жасайды» (Kamzabekuly, 1014: 4),- дейді. И.Гаспринский осы сапарында өз жұртының артта қалуының бірден-бір себебін халқының сауатсыздығынан деп түсінеді. Стамбұлға сапарында оқу-ағарту саласындағы жүйесін дамыған Еуропаның ағартушылық жүйесіне сәйкес жасау керектігіне көзі жетті. Алайда, Гаспринский жүйені солардан алғанымен білімді ұлттық тілде, ұлттық негізге, ұлттық салт-дәстүрге сүйене отырып беру керектігін маңызды деп санады. И. Гаспринский: «Біздің тіліміз, бұл – әдебиетіміздегі халқымыздың шығармашылығы болса, ол сондай-ақ, білім мен заңның да тілі бола алады. Егер шебер тілімізді дамытумен айналыссақ, нәзік татар әндерінен, ноғай әуендерінен, қырғыз және түркімен әуендерінен

анық көрініп тұрғандай, тіліміз қазіргіден де, әлдеқайда айқын әрі қолданысы мол тілге айналады... Ал, біздің мақсатымыз – тілді дамыту» (Devlet, 2015: 12), – деп жазды. Ұлтты «ұлт» ретінде сақтап тұратын ең басты фактор, ол – тіл. Татар тілінде ұлттық әдебиетіміз, ұлттық музыкамыз, ұлттық салт-дәстүріміз, ұлттық ерекшелігіміз жазылып-сақталса, дәл осы тіл арқылы «ұлттық» негізде білім-ғылымымызды да дамыта аламыз, – дейді татар халқының ағартушы санаткері И.Гаспринский.

И. Гаспринскийдің есімі татар жұртының барлық игі істерінің бастауында тұр. Бұл – анық. Біз бүгінгі күнде И.Гаспринскийді ағартушы, саясаткер, журналист, реформатор, педагог және ең бастысы «жәдитшілдік» пен «пантюркизмнің» негізін салушы қайраткер-ағартушы деп білеміз. ХХ ғасырдың басында қазақ жерінде Алаш қозғалысына себепші болған «жәдитшілдік» яғни «жаңа әдіс» қозғалысының негізін салушысы да И.Гаспринский болды. Усул-и жәдит (Жанару әдісі) – білім берудің жаңа тәсілі мен төте жолы. Бұл әдістің ерекшелігі, ол – оқушыны жазу мен оқуға тез үйрете алуында еді.

Материал және әдістер

Усул-и жәдит (Жанару әдісі) яғни «жәдитшілдік» – ХІХ ғасырдың екінші жартысында Волга аймағының Шигабутдин Маржани (1818-1889), Ғабдулкайым Насыри (1825-1902) және Хусаин Фаизханов (1823-1866) сынды татар зиялылары тарапынан бастау алған Ресей мұсылмандарын ағартуға бағытталған қозғалыс. Ал, И.Гаспринский – жылдам оқу мен жазу әдісін бірінші болып ойлап тауып, сол әдісті көптеген түркі жұртына таратқан ағартушы. Гаспринский оқу мен жазуға жылдам әрі жеңіл үйрететін бұл әдісті ойлап тапқанымен, оны жалғыз өзі ел арасына таратып, жалғыз өзі халықтың сауатын ашуы мүмкін емесі анық. Оған айналасындағы педагогтар мен көзі ашық татар білімпаздары көп көмек берді. Гаспринскийдің халық арасында аты кеңінен танымал болуының негізгі себебінің бірі, ол – білім беру секторын жаңғырту жайлы мақалаларын өзі редакторлық еткен “Тәржіма” және «Бахрул-Акбар», «Жұлдыз», «Таң жұлдызы», «Гүнеш», «Хақиқат», «Ай» секілді көпшілік оқитын газеттерге жариялап отырды. Сондай мақалалардың бірінде Гаспринский орыс-мұсылман мектептерінде реформа жүргізудің маңызы туралы: *«1881 жылы ресей түріктерінен жиналған мәліметтерге сәйкес, 15 мыңнан*

астам облыстық мектептердің 214-і араб медресесі екен. Бұл 16 мыңға жуық мектептерде жарты миллион түрік баласы 5 жыл бойы оқып, осы уақыт ішінде тіпті 5 жолдық өлеңді түрік тілінде жазып, оқи алмаған. Олар тек, құранды, намазды және дұға оқып-үйретумен ғана шектеледі. Бұл аудандық мектептер діни атауларына байланысты, ресми түрде діни басқармаларына бағынышты болғанымен, ақиқатында ешкімнің бақылауында емес. Бұл ештеңеге жарамсыз тегін мектептердің білім берудегі жүйесін өзгертсе көп жетістіктерге жетуге болатыны ақиқат», – деп сол дәуірдің білім реформасын өзгерту туралы айта келіп: «Сондықтан да, осы сеніммен «Тәржіманның» кез-келген басылымында, осындай мектептердің хал-ақуалын қоғамның өзекті мәселесіне айналдыруға күш салдым» (Devlet, 2015: 19) – деп жазады. И.Гаспринский бұл мақаласында білім-ғылымның дамуына газеттің алатын орнын анықтап көрсетеді.

Мектепте 5 жыл бойына оқып, бес жолдық өлеңді оқып бере алмайтын «сауатсыз, білімсіз, надан ұрпақтың» тәрбиеленуі – Ресей патшалығының қол астындағы мұсылман жұртышылығына ортақ трагедия еді. Сауатсыз ел – болашағы жоқ ел. Осы өзекті мәселені терең түсінген татар оқымыстысы И.Гаспринский түбі бір түркі жұртының тілін, дінін, мәдениетін бір қалыпқа келтіріп, саяси бірігудің жолын ұстанды. Соның негізінде, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында «жәдит» қозғалысы пайда болды.

«Жәдит» термині ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмірге келді. «Жәдид-и» арабтың «жаңа» деген мағына беретін сөзі. ...Қырымдағы Бақшасарайдың Зинджирлы медресесінде басталған осы жаңаша оқыту әдісі санаулы жылдарда Ресейдің күллі мұсылман аймағына, тіпті шетел – Үндістанға да тарайды (Kamzabekuly, 2008).

Бұған дейін Қайым Насыри мен оның шәкірттері оқытуда буын әдісі қолданылып келгендіктен, осы екі оқу әдісі арасында күрес басталады. Ескі және жаңа әдіс арасында, яғни «қадымшылар» мен «жәдитшілдер» арасында даулар күшейе түсті. Бірақ, «усул-и саутиа» әдісін қолдануды өздеріне пайдалы деп тапқандар, түрлі мектептер ашып, ол мектептер «усул-и жәдид» деп аталды.

И.Гаспринский 1884 жылы Бақшысарайда Каймазаг ауданында ашылған мектепте әуелі 9-12 оқушыны жаңа әдіспен оқытуды бастайды.

Бұл мектептің мұғалімі болып Гаспринскийдің серіктесі Бекір Эфенді Амектар тағайындалады. Ол өз сабағында Гаспринскийдің құрастырған «Ходжа-и Сыбьян» оқулығын қолданады. Шәрірттер 45 күн бойына күніне 4 сағаттан жаттығады. И. Гаспринскийдің айтуынша, алғашқы кезде оқу мен жазудың негіздерін меңгеруге күніне 4 сағат жаттығу жеткілікті болады.

Белгіленген 45 күн өткеннен кейін, халықтың қызығушылығын «усул-и жәдид» деп аталатын жаңа әдіске бұру үшін Гаспринский халықтың алдында өз оқушыларынан емтихан алады. Шәкірттері бұрын таныс болмаған кітаптан үзінді оқып, диктант жазады. Осылайша, оқып-жазуды ескі әдіспен бірнеше жыл оқып үйрене алмаған оқушылар, жаңа әдіс арқылы қысқа мерзімде, яғни 45 күнде оқып, жазуды игеріп алғандығын дәлелдейді. Сондай-ақ, Гаспринский ересектерге арналған кешкі курстарды ашып, жеке өзінің қадағалауымен, шамамен 20 шақты ересек адамдар қатысқан курста 40 күн ішінде оқушылар қарапайым мәтіндерді оқып, жаза алатын жағдайға жетеді. Нәтижесінде, 1890 жылы әр губернияларда «усул-и жәдид» әдісімен оқытатын үш мектеп ашылды. Гаспринский әр түрлі брошюралар, кітаптар, оқулықтар мен әдеби шығармалар жазып шығарды. Оның барлық басылымдарында білім мәселесіне байланысты жаңа ойлар мен идеялар айтылып, өз кезегінде мұсылмандарды жаңа әлеммен таныстырып отырды. Өзі редакторлық еткен «Тәржіман» газетін барлық мұсылман жұрты оқып, осы газет арқылы қарапайым халықтың көзі ашылып, заманмен ілесіп отырды. «Тәржіманға» жарияланып отырған мақалалардың арқасында «Жәдит» әдісі мұсылман халықтарының арасына тез тарап, ол «жәдит» қозғалысына ұласты. Ал, татар жұртының білім беру жүйесінде еніп жатқан әдіс басқа мұсылман халықтарының білім беру жүйесіне де біртіндеп әсер ете бастады. Бұл туралы төменде толығырақ ашып жазатын боламыз.

Ағартушы, саясаткер, журналист И.Гаспринский татар халқына жан-тәнімен қызмет етті. Ол тек татар жұртының ғана тағдырын ойламады, сондай-ақ, Ресей патшалығының қол астындағы тағдырлас түбі бір түркі жұртының болашағы үшін қам жеді. Ұлт ретінде жойылудың сәл-ақ алдында тұрған бауырлас елдер мен татар жұртының еркіндікке, елдікке, ерлікке қол жеткізудің бір-ақ жолы, ол – білім, ғылым болды. Ал, елде оқулықтар мен кітаптардың жетіспеушілігі сол заманның үлкен мәселесі еді. Осы жағдайды

ерекше сезінген И.Гаспринскийді түрік тілінде, татар тілінде мектепке арналған сауат ашатын, математика, тіл, әдебиет, ғылымды үйрететұғын көптеген оқулықтар жазды. Гаспринскийдің жазған оқулықтары арқылы татар оқушысы және түркі жұртының көзі ашылып, әр түрлі ғылым салаларымен де танысты. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында жарық көрген Гаспринскийдің еңбектері туралы ғалым Н.А. Баскаков: «1881-1882 жылдары И. Гаспринский төмендегіше жұмыстар жазды. Алғашқы екеуі түрік тілінде: «Мирәт-и Жәдид» («Жаңартылған айна») және «Салман-и түркі» («Түркі жылнамасы»), ал үшінші орыс тілінде «Русское мусульманство» («Орыс мұсылмандығы») атты кітаптар болды. Алғашқы екі туындысы Исмаил бейдің стиліне тән мұғалімнің оқушыларға қарапайым нәрселер туралы ақпарат беру формасында жазылған кітап» (Devlet, 2015: 13), – деп, И.Гаспринскийдің негізгі үш кітабын атап өтеді.

Әдебиеттерге шолу

И.Гаспринскийдің «Мирәт-и Жәдид» пен «Салман-и түркі» мұсылман оқырмандарына, ал «Русское мусульманство» үкіметке қызмет ететін орыстарға арналып жазылды. Бұл жұмыс орыс тіліндегі оқырмандарға Гаспринский идеяларын таныстыруға мүмкіндік берді. 1881 жылы «Таврида» газетінің 43, 44, 45, 46, 47 нөмірлерінде шыққан мақалалар кейінірек жеке кітап болып жарық көрді. Бұл еңбекте Гаспринский Ресейдегі ислам қоғамының жағдайын және жаңару (модернизация) тақырыбын сөз етеді. Мұнымен бірге, Гаспринский өз еңбектерінде мұсылман мектептерінде білім беру жүйесін жаңарту, мектептерде татар тілін жеке пән ретінде оқыту, мұсылмандар баспасына қойылатын шектеулерді жеңілдету, сондай-ақ ресейліктер мен мұсылмандарды жақындастыру қажеттігін атап өтті. Бұл жағдайлар өзара сыйластық, бостандық пен тең құқықтарды тану негізінде орындалуы керек, – екенін Исмаил бей Гаспринский арнайы ескертіп өтеді. Ол, сонымен қатар ассимиляциялау саясатына және русификацияға қарсылық білдірді.

XIX ғасырдың аяғында ұлттық мектептер оқу құралдарының жетіспеушілігіне тап болды. Алғашында Қазан қаласында кітаптар мен оқулықтар көптеп жарық көре бастағанымен, ол оқулықтар халыққа жетімсіз болып, татар зиялылары түркі кітаптарына жүгінуге мәжбүр еді.

Осы жағдайды терең түсінген И.Гаспринский Қырымның жаңа әдіснамалық мектептеріне арналған оқулықтар жазып, шығарды. Олардың қатарында Қырым татар мектебі үшін алғашқы зайырлы оқулыққа айналған 1884 жылы жарық көрген әйгілі «Ходжа-и Субян» («Балалардың мұғалімі») оқулығы. Оқулықтың мұқабасында: «Балалардың білместігі үшін ата-аналары жауап береді» деген сөздер басылды (Gafarov, 2001).

«Ходжа-и Субян» – бастауыш сынып оқушыларына арналған классикалық оқулық. Дәл осы оқулықпен қырым татар балалары 30 жыл бойы әліпбиді дыбыстық әдіспен оқыды. «Хожа-и Субян» бастауыш және діни мектептерде оқу құралы ретінде қолданылды.

Жазушы, педагог К.Д.Ушинскийдің оқу кітаптарын үлгі ретінде алған И.Гаспринский, баспаға классикалық әдебиеттің фольклорлық туындыларын, сонымен қатар өзінің жеке әдеби миниатюралары мен ертегілерін енгізді. Мағынасы жағынан оқулық орыс оқулықтарына жақын болса да, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып құрастырылды. Оқулықтың мазмұны діни әңгімелерден, пайғамбарлардың өмірбаян үзінділерінен, Құран сүрелерінен мысалдар келтіруден тұрды. Сонымен бірге оқулықта тақырыпты түсіндіруге бағытталған көптеген түрлі жаттығулар және көзбен көріп, сезіне алатын аяқ киім, шам, көзілдірік, сағат, тігін мәшинесі сияқты заттарға түсіндірмелер ұсынылды. Оқулықтың жетістігі – мазмұны діни-рухани және прогрессивті-демократиялық бағытта болғандығы. Бұл оқулық педагогикалық ғылым үшін теориялық және практикалық маңызы бар еңбек болды (Abibullaeva, 2003).

Суреттермен құрастырылған «Ходжа-и Субян» оқулығы – Қырым татар оқулықтарының ішінде жақсы жазылған оқулықтың үлгісі болып табылады. Бастауыш білім беруде суреттер мен иллюстрациялардың маңыздылығын бағалай отырып, И.Гаспринский: «Біз сөздер мен мәтіндерді сурет арқылы беру маңызды деп санадық...» (Gankevich, 1994: 4), – деп жазады. Жаттығулар, әңгімелер мен аңыздар әрбір «татар отбасына түсінікті болу үшін» қарапайым тілде жазылған. Оқулықтың бірінші бөлімінде татар әліпбиін үйретеді. Әліпбиді меңгерген балалар «Бақ», «Бау бақша», «Анасы мен ұлы», «Падишақ пен қарт адам», «Орыс мемлекеті» секілді шағын әңгімелерді оқи бастайды. Оқулықтың екінші бөлімінің мұқабасында: «Түркі тілін үйренуге арналған арнайы оқулық» деп жазылған. Оқулықтың үшінші бөлімі «Пайдалы

хаттарды оқып үйрену» деп аталды. Бұл оқулық қырым татар (араб графикасы) және орыс (кирилл) тілдерінде жарық көрді (Abibullaeva, 2003). 1894 жылы шығарылған «Қирағат түркі» («Түрік хрестоматиясы») оқулығы – «Ходжа-и Субян» оқулығының жалғасы болып табылатын балалар оқулығы. Хрестоматияға арифметика, оқу және жазбаша сауат ашу, география және тарих бойынша материалдар кіріктірілген (Ablaev, 1991). Мұнда әдеби шығармалар; көбінесе танымдық сипаттағы, яғни жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен опасыздық, адалдық пен арамдық секілді адами қасиеттер туралы моральдік-ағартушылық мазмұндағы қысқа әңгімелер енген. Оқулықта ең әуелі, тәрбиеге, содан соң білімге назар аударғандығы оқулық мазмұнынан айқын көрініп тұр. Ал, жеке пәндерде, мысалы: география пәнінен білім алу барысында оқушылар су мен жер туралы, әлем елдері және халықтар туралы, теңіздер мен мұхиттар, экономика және әлеметтік хал-ахуал туралы көп мағлұматтар біле алады (Ablaev, 1991).

Сондай-ақ, татар ағартушысы И.Гаспринскийдің түркі тілдерінің фонетикасы, графикасы және грамматикасы туралы ақпараттар берілген «Сарф-и Турки» («Түркі грамматикасы») (1897 ж.) оқулығы; география, географиялық карта, әлем елдері, салт-дәстүрлер туралы жалпы түсінік беретін «Джиан наме» («Елтану») (1889 ж.) атты оқулығы; адам өміріндегі жазатайым оқиғаларға қысқаша шолу жасап, ауырған және жарақат алған науқастарға үй жағдайында алғашқы медициналық көмек көрсету жолдарын көрсететін «Насихат-и тыббие» («Медициналық нұсқаулық») (1901ж.) кітабы жарық көрді.

И.Гаспринскийдің білім беру саласындағы жемісті еңбегінің нәтижесінде Қырым татар педагогикалық қоры ондаған оқулықтармен, брошюралармен, көптеген мерзімді басылымдармен және кітаптармен, сондай-ақ, анатомия, география, математика сияқты зайырлы пәндерді оқытуға арналған оқулықтармен толықтырылды.

Ағартушы И.Гаспринский құрастырған оқулықтар «жаңа әдіспен» («усул жәдид») оқыта бастаған мектептерге жаңа дидактикалық қағидаларды енгізіп, Қырым мұсылман зайырлы мектептерінде оқу жүйесін ұйымдастырудың негізгі формасын қалыптастырды. И.Гаспринский бастаған жәдитшілдер түркі тектес барлық халықтардың оқу-білімі, экономикасы дамыған орыс, еуропа секілді басқа ұлттармен тең тұруын қалады. И.Гаспринский дамыған ұлттардан үлгі алу керекпіз, – деген ұстанымды ұстанды.

Ол орыс халқы сияқты әлемдік державаға айналған ұлттардан үлгі алса да, исламият аясынан алыс кетпеуді дұрыс деп санады. Ұлтты ұлт ретінде ұстап тұратын негізгі тетік – дін деп түсінді. Мұсылмандық құндылықтар мен имани-этикалық қағидаларды білім берудегі негізгі тұтқа деп санады.

Ұлтшыл тұлға И.Гаспринскийдің ұлтына тынбай қызмет етуінің нәтижесінде: ХХ ғасырдың басында салыстырмалы түрде, Ресей мұсылмандарының арасында ең білімдісі татар халқы болды. Себебі, олар И.Гаспринский негізін қалаған «усул-и-жәдид» білім беру әдісіне ерте көшті. И.Гаспринскийдің бұл оқу жүйесі көптеген мұсылман жұртының білім саласына «жаңа әдіс» деп аталатын жаңа серпін, жаңа қозғалыс алып келді. Сонымен қатар, Ресей мұсылмандарының батысшыл және шығысшыл екі түрлі идеяны ұстанған оқымыстыларды бір мәмілеге келтірген де «жәдит» әдісі болды.

Нәтижелер мен талқылау

И.Гаспринскийдің оқу жүйесі бойынша оқыта бастаған Ресей қарамағындағы басқа да мұсылман елдеріндетілін, дінін, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтап қалу жолындағы «қозғалыстары мен серпілістері» әр жерлерден бой көрсете бастады. Ол қозғалыс Семей, Ақмола, Орал, Закаспий, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқанд облыстары мен Астрахан губерниясы арқылы қазіргі Қазақстан аумағына да жетті. Ресей мұсылмандарының осы «қайта өрлеу дәуірі» туралы алаштанушы ғалым Д.Қамзабекұлы: «Жәдитшілдік» – Ресей империясының мұсылман аймақтарына ортақ, дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ, «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенге саяр еді. Ресей империясының мұсылман халықтары тарихында негізгі ортақ жәдитшілдік қозғалысының дамуы біртекті емес. ХХ ғасырдың 10-жылдары ол Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин қозғалыстарына ұласса, Өзбекстанда (Бұхара, Хиуа) мазмұны бастапқыдан біраз өзгерсе де «Жадидизм» атауымен дами берді» (Kamzabekuly, 2008: 54), – деп жазады. ХХ ғасырдың басында «жәдит» атты И.Гаспринскийдің жаңартылған оқу жүйесі – мұсылман халықтарында әр түрлі ағартушылық қозғалыстарға ұласқаны анық.

Осындай тарихи қоғамдық өзгерістер қазақ руханияты мен саясатына да өз әсерін тигізді. Қырым және Қазан татарларының ұлттық саяси және ағартушылық төңкерістері туралы маңызды хабардан Алаш зиялылары да, Алаш жұрты да бей-жай қалмады. Бұл тіпті ұлт зиялыларына ұлттық байлықты сақтап қалудағы үлкен үміт пен сәуле, яғни бағдаршам болды. Бағдаршам екендігінің үлкен себебі татарлар да, қазақтар да дінінен, тілінен, салт-дәстүрінен және жерінен айрылудың алдында-ақ тұрған Ресей патшалығының қол астындағы тағдырлас ұлттар еді.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Қазақстанды әскери тұрғыдан толық отарлап болып, қазақ жерін және оның ұшан-теңіз байлығын мәңгілік иелену үшін, жер иесі қазақ халқына «орыстандыру» және «тарихи жадыдан айыру» саясатын жүргізгені мәлім. ХІХ ғасырдың ІІ жартысы – Қазақстанда Патша өкіметінің отарлау саясаты өз жемісін бере бастаған мезгіл. Ішкі Ресейдегі крепоснойлық праваның жойылуы туралы 1861 жылдың 19 ақпанындағы «Ереже» бірде-бір аграрлық мәселені шеше алмады. Осыған байланысты ішкі Ресейде шаруалар толқуы жиілеп кетті. Тұйыққа тірелген Патша өкіметі Ресейдегі революциялық толқуларды әлсірету үшін, шаруаларды Қазақстан секілді ұлттық аймақтарға көшіре отырып, сол жерден өздеріне әлеуметтік тірек таппақ ниетте болды. Ресейдің орталық аудандарындағы шаруаларды Қазақстанға қоныс аударту ХІХ ғасырдың 50-жылдарынан басталып ХІХ ғасырдың 70-жылдарында жаппай етек алып, 1906 жылғы «Сталыпин реформасынан» соң тіптен күшейіп, өзінің шарықтау шегіне жетті. Мысалы: Патша өкіметі 1853-1905 жылдары – 4млн, 1905-1912 жылдары – 17млн, 1912-1917 жылдары – 45 млн десятина жерді қазақтардан тартып алып, өздерін шөлейтті құнарсыз аймақтарға ығыстырған Ресей империализмі, өзінің отаршыл саясатын қаражүзділікпен жүзеге асыра бастады.

ХХ ғасырдың басы қазақ тарихындағы өте күрделі кезең. Ресей империализмінің қазақтарды құнарлы жерлерден ығыстыру саясаты Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің басты себептерінің бірі болды. Ресей империясына толық отарланып, жерінен, тілінен, дінінен айрыла бастаған қазақ халқының алдында, Шекспир тілімен айтқанда: «Не өлім, не өмір» мәселесі тұрды.

Тарихтың осы кезеңіндегі қазақ халқының өте ауыр әлеуметтік-саяси жағдайы, 1905-1907 жыл-

дардағы революциялық дүмпулер. Қазақстанда саяси жер аударылғандардың саны артып, түрлі партиялық ағымдағы демократиялық көзқарастардың пайда болуы – қазақ халқының ұлттық санасын оятып, Ө.Бөкейхан бастаған А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Жаһанша Досмұхамбетов және Халел Досмұхамбетов, Мұстафа Шоқай, Ж.Айтпаев секілді ірі ұлттық тұлғаларды тарих сахнасына шығарды. Ең әуелі әр түрлі партиялар, мектептер, идеялық бағыттар мен ағымдар бұрынғыдан да айқындалып, демократиялық үрдіс желісі кеңейген үстіне кеңейе түсті. Тәуелсіздік, жер, ел теңдігі мен оқу-саласы – баспасөзде өзекті тақырыпқа айналды. Дәл осы кезеңде Қазақстанда Алаш қайраткерлерінің демократиялық-ұлттық мүддесі алдыңғы орынға шығып, «Алашорда» партиясы қазақ ұлтына өзіндік ықпалы зор халықтық партияға айнала бастады. Тарихтың осы кезеңінде «Алашорда» партиясының негізін қалаушы Алаш зиялылары қазақ ұлтына аянбай қызмет етті.

Қазақ жерінде тарихи түбегейлі өзгеріске бастама болған жаңа қозғалыс күш ала бастады. Исмаил Гаспринский бастаған жаңа қозғалыс «жәдитшілдіктің» қазақ жеріндегі негізін қалаушылары – Алаш арыстары болды. Гаспринскийдің де, Алаш арыстарының да бүкіл саналы ғұмырында бір ғана баға жетпес асыл мақсаттары болды. Ол: ұлтының «ұлттық құндылығын» сақтай отырып, өркениетті елдердің мәдениеті арқылы, сауатты да білімді ұрпақ қалыптастыру», – еді. Гаспринский «ақсақалды» өздеріне ұстаз тұтқан Алаш арыстары, И.Гаспринскийдің халықты жаппай сауаттандыру мен ұлтты ояту идеясына құрылған барлық жаңа игі бастамаларын өздеріне бағдаршам ретінде ұстанды. Ол туралы А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Усул жәдит, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз. Бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю» (Baitursynuly, 1911: 233), – дейді. XX ғасырдың басында Қазақстанның әр аймағында жәдит әдісімен оқыта бастаған мектептер де пайда бола бастады. Қазақ даласында төңкеріске дейін 100-ге тарта жәдит мектептері болды», – деген деректер бар. Бұл басқа түркі тектес орыс мұсылман елдерімен салыстырғанда жәдит мектептері қазақ арасында көптеп құрыла бастағандығының дәлелі. Бұл туралы XX ғасырдың басындағы Бұқара ғалымы «Бұқарада 5-6 жәдит мектептері жұмыс жасады» (Zimanov, 1976: 52), – дейді. Жәдит әдісі Астрахан, Орынбор арқылы Батыс Қазақстанға, содан біртіндеп

Қазақстанның басқа өңірлеріне де тарай бастады. Жәдит мектептері мен медреселерінің ең ірісі «Мамания», «Расуле» және «Ақтас» сияқты оқу орындары болды. Бұл мектептерде қазақ, түркі, араб, орыс тілдерімен қатар, дін, тарих, физика, жануартану, география пәндерін ғылыми негізде түсіндіретін кітаптар мен оқулықтар пайдаланылды.

Татароқымыстысы Исмаил Гаспринскийді біз күллі түркі халқының ояну дәуірінің бастауында тұрған елшіл тұлға деп білеміз. Түркі жұртында Гаспринскийдің ағартушылық, саяси бағыттағы ұстанған жолын жалғастырушылар көп болды. Солардың бірі – Алаш оқымыстылары болды. Алаш оқымыстылары Гаспринскийді ұстаз тұтты, алайда олар қазақ жерінде, қазақ білім-ғылымында, қазақ тарихында өздерінің дара жолын қалыптастырды. Алаш оқымыстыларының «жәдит» әдісін қазақ арасына таратудағы атқарған еңбектерін былайша жіктеп көрсетуге болады. Біріншіден, Алаш арыстары ұлтты «ұлт» ретінде сақтап қалатын – сауатты, білімді, ұлтшыл жастар тәрбиелеу, – керек екендігіне көздері жетіп, бірден «жәдит» әдісімен оқытуды қолға алды. Екіншіден, бұрын тек құран сөздерін жатқа айтып беруді – білім, – деп ұққан қазақ оқушысына Алаш оқымыстылары оқып-жазуды үйрететұғын оқулықтар жазумен айналысты. Соның нәтижесінде, ғылымның алгебра, физика, химия, астрономия, жаратылыстану, психология, педагогика, әдебиеттану, лингвистика сынды әр түрлі салаларында оқулықтар жазылды. Атап айтсақ, А. Байтұрсынұлы «Оқу құралы» (1912, 1914, 1915), «Тіл құралы» (1914), «Әліпби» (1914) оқулықтары, А.Байтұрсынұлы мен Т.Шонанұлы «Оқу құралы» (1927); М. Дулатұлы «Қирағат кітабы» (1916); Ж.Аймауытұлы «Психология» (1926); М. Жұмабаев «Педагогика» (1927) сынды оқылулықтары жазылып-құрастырылды. Үшіншіден, Алаш арыстары И.Гаспринскийдің оқу-білім жүйесіндегі тек кітап жазу үлгісін ғана емес, сонымен қатар, сол оқулықтарды «газет» арқылы халық арасына тарату мен таныстыру үлгісін де бағдаршам етіп алған сияқты. Оған дәлел, Ө.Бөкейханның «Түрік баласы» деген лақап атпен 1914 жылы «Қазақ» газетіне И.Гаспринский дүниеден қайтқан күніне арнап жазған «Исмайыл бек Гаспринский» атты азнама мақаласында: «...Исмайыл мырза (Ө.Ө) үш жыл «Тәржіман» басынан жылжымай жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқуға, жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мақалалар шығарды, һәр түрлі жамиғат хайриелер аштыр-

ды һәм әдебиет туғызды. Россия мұсылмандарын тірі бір ұлт халіне қойды...» (Vokeykhan, 2016: 374), – деген Ә.Бөкейхан И.Гаспринскийдің өзі редакторлық еткен «Тәржіма» газетінің татар жұртының оқу-ағарту саласына тигізген пайдасын атап өтеді. Ұлт көсемі Ә.Бөкейхан 1925 жылы «Жаңа мектеп» журналында жариялаған «Жаңа мектепті» неге шығару керек болды?» деген мақаласында: «...Бұл күйде қалу жарамайды. Бұл күйде қалуды тарих көтермейді. Қазағыстан оқу комиссариаты шара іздеді. Оқытушылар шара іздеді. Ақырында Қазағыстанның орталығынан оқу-білім жұмысына, оқу-білім майданына арналған бір журнал шығаруға кірісті. Бұл журнал – мына «Жаңа мектеп». «Жаңа мектептің» мақсұты қысыр пәлсәпә сату емес, қисын жырларын жырлау емес, қазақ мектебіне араласу, қазақ оқытушысының мектептегі күнбе-күндік жұмысына жәрдемші болу» (Vokeykhan, 2016: 428), – деп 1925-1933 жылдары шығып тұрған «Жаңа мектеп» (қазіргі «Қазақстан мектебі») журналын баспа бетінен шығарудағы негізгі мақсатын атап өтеді. Қаншама ізденіс еңбекпен оқулықтар мен оқу құралдарын жазу мен құрастыру бар да, оны оқыту үшін ел арасына таныстырып, тарату бар. Осындай мақсатта Алаш оқымыстылары татар оқымыстысы И.Гаспринский сияқты газет-журнал арқылы, ел арасына оқудың маңыздылығын түсіндіріп, мектеп оқулықтарын үздіксіз таныстырып отырды. И.Гаспринский татар халқының оқу жүйесін қалыптастыруда, оқулықтарын халық арасына таныстырып, оқудың халыққа тигізетін пайдасы турасында «Тәржіман» газетінің кезекті сандарында беріп отырды. Дәл осы, И.Гаспринский салған жолмен Алаш арыстары да «Жаңа мектеп»

журналы арқылы қазақ оқу-ағарту саласының дамуына өз үлестерін қосты.

Қорытынды

Екі ғасыр бойы Қырым және Қазан, Астрахань, Орынбор арқылы Батыс, Орта, Оңтүстік, Солтүстік Азия, Алтай тауларын мекендеген түркі тектес халықтарда жәдитшілдік ерекше қарқынмен дамыды. Бұл өзгеріс ол халықтардың өздерін ұлт есебінде танып, ұлттық мүддесін түсініп, қорғай білуді үйретті. ХХ ғасырдың басындағы әлемдік өзгерістер Қазақстанға да әсер етті. «Біз бұрын жансыз өлі кеуде едік, Гаспринский бізге жан бітірді, өлі денеге рух кіргізді» (Seralin, 2002: 75), – дейді Алаштың ардақтысы М.Сералин. Тарихи өзгерістер мен аласапыран кезеңде мойнын қайда бұрарын білмей дел-сал болған қазақ жанашырлары үшін, И.Гаспринский идеясы жол көрсететін бағдаршам болды. ХІХ ғасырдың ІІ жартысында шегіне жеткен Ресей бодандығына төтеп берудің дара жолы – тілі, мәдениеті, діні, дүниетанымы мен түп негізі бір түркі жұртының бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару еді. Дәл осы идеялық ұстанымның бастауында татар ұлтының ардақтысы И.Гаспринский тұрса, қазақ жерінде Ә.Бөкейхан, М.Шоқай, Ж.Аймауытұлы, Ж.Ақпаев, А.Байтұрсынұлы, М.Сералин, Ж.Досмұхамедов, М.Дулатұлы, Е.Омарұлы сынды Алашорда партиясының ардақтылары оның жолын жалғастырды. Бүгінгі таңда «қазақтың жазба тілі» мен «ұлттың әдеби-мәдени мұрасының» сақталып қалуына тікелей себепкер – ұлтын сүйген Алаш ардақтылары және олардың жәдитшілдіктен бастау алған «ұлттық идеясы» деп толық сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер

- Надир Давлет. Исмаил Гаспринский / [пер. с тур. яз. Б. Ногманова]. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – 63 с.
- Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Алматы: Ел шежіре, 2008. – 357 б.
- Гафаров С. Исмаил Гаспринский – великий просветитель / сост. Зиядинов Ф. – Симферополь : Тарпан, 2001. – 258 с.
- Абибуллаева Ә.Ә. Педагогичні основи «Ходжа-и субіян» / Ә.Ә. Абибуллаева // Эстафета поколений : мат-лы науч.-практ. конф. посвященной 130-летию со дня открытия Симферопольской татарской учительской школы (21–22 ноября 2002 г.) – Симферополь : Доля, 2003. – С. 62–68
- Ганкевич В.Ю. Гаспринский – педагог / В.Ю. Ганкевич // Авдет. – 1994. – 7 апр.
- Аблаев Э. А. Прогрессивные педагогические идеи крымских татар второй половины ХІХ – начала ХХ века.: на материале педагогического наследия И. Гаспринского : дисс. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01. – Ташкент, 1991. – 266 с.
- Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. екінші бас. – Астана: “Сарыарқа” баспасы, 2016. VIII том – Қазақша, орысша.
- Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения / Әлихан Бөкейхан. – Толықт. екінші бас. – Астана: “Сарыарқа” баспасы, 2016. ХІ том. – Қазақша, орысша.
- Сералин М. Мақалалары, публицистикалық шығармалары, поэмалары және аудармалары. – Аст.: Аударма, 2002. – 335 б.
- Қамзабекұлы Д. Исмайл Гаспралы: Шығыс пен Батыс үйлесімі. Егемен Қазақстан. Egemen.kz 2014, 8 б.

- А.Б. (Байтұрсынұлы А.) Шахзаман мырзаға // Айқап, 1911. №10. – 229-234б.
 Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 б.
 A.Bukeykhanov, M.Dulatov, A.Baytursynov, T.Ryskulov. Society for Central Asian Students. Kazakhs on Russians Before 1917. Reprint series №5. Oxford, 1985.
 Alima Auanasova. The History of the Alash Party in the Context of the Impact on the Processes of Constitutional Acts. Acts. Ancient Asia, 12: 14, pp. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.5334/aa.234>
 Altynbek Khumarzakh. Alash idea is the protection of kazakh satatehood. <https://e-history.kz/en/news/show/33168/>
 Стенографический отчет Штубилейной сессии ЦИК КазССР – Алма-Ата, 1931. – 130 с.
 Tomohiko Uyama. Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule. Cahiers du monde russe (2015). <https://doi.org/10.4000/monderusse.8216>
 Зиманов С. От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. – Алма-Ата: 1976. – 220 с.

References

- Abibullaeva E.E. (2003) Pedagogichni osnovi «Hodja-ı subyan» [Pedagogical foundations of «Khoja-I Subian»]. Simferopol: Dola, pp 62-68. [in Russian]
 Ablaev E. A. (1991) Progresivnye pedagogicheskie idei krymskih tatar vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka.: na materiale pedagogicheskogo nasledia I. Gasprinskogo [Progressive pedagogical ideas of the Crimean Tatars of the second half of the XIX beginning of the XX century: on the material of the pedagogical heritage of I. Gasprinski]. Tashkent, p 266. [in Russian]
 A.Bukeykhanov, M.Dulatov, A.Baytursynov, T.Ryskulov. Society for Central Asian Students. Kazakhs on Russians Before 1917. Reprint series №5. Oxford, 1985.
 Alima Auanasova. The History of the Alash Party in the Context of the Impact on the Processes of Constitutional Acts. Acts. Ancient Asia, 12: 14, pp. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.5334/aa.234>
 Altynbek Khumarzakh. Alash idea is the protection of kazakh satatehood. <https://e-history.kz/en/news/show/33168/>
 Baitursynuly A. (1911) Shahzaman mirzaga [To Mr. Shahzaman]. Aikap, pp 229-234. [in Kazakh]
 Bokeykhan A. (2016) Shygarmalary – Sochinenia [Alikhan Bokeikhan-essays]. Astana: Saryarka baspasy. Volume VIII. [in Kazakh]
 Bokeykhan A. (2016) Shygarmalary – Sochinenia [Alikhan Bokeikhan-essays]. Astana: Saryarka baspasy. Volume XI. [in Kazakh]
 Davlet N. (2015) Ismail Gasprinski. Kazan: Izd. Tatar. kn., p 63. [in Russian]
 Gafarov S. (2001) Ismail Gasprinski – velikiy prosvetitel [Ismail Gasprinski – the great educator]. Simferopol: Tarpan, p 258. [in Russian]
 Gankevich V.Iu. (1994) Gasprinskiı – pedagog [Gasprinsky-teacher]. Advet, 7th Arpril. [in Russian]
 Isimakova A. (2009) Alash adebiettanui [Literary studies of Alash]. Almaty: Mektep, p 560. [in Kazakh]
 Kamzabekuly D. (2001) Alashtyn ruhani tугyry [Spirituality of Alash]. Almaty: El shejire, p 357. [in Kazakh]
 Kamzabekuly D. (2014) Ismail Gasprali: Shygys pen Batys uilesimi [Ismail Gaspraly: a combination of East and West]. Egemen Kazakhstan. Egemen.kz, p 8. [in Kazakh]
 Seralin M. (2002) Makalalary, publisistikalyk shygarmalary, poemalary jane audarmalary [Articles, journalistic works, poems, and translations]. Astana: Audarma, p 335. [in Kazakh]
 Tomohiko Uyama. Repression of Kazakh Intellectuals as a Sign of Weakness of Russian Imperial Rule. Cahiers du monde russe (2015). <https://doi.org/10.4000/monderusse.8216>
 Zimanov S. (1976) Ot osvoboditelnykh idei k sovetskoi gosudarstvennosti b Bukhare i Khive [From Liberation ideas to Soviet Statehood in Bukhara and Khiva]. Alma-Ata, p 220. [in Russian]